

Gunnarskogs bergslag och järnbruk.

Den västra delen av Gunnarskogs socken utgöres av en dalgång med en rad av smärre sjöar, från Gunnern längst i söder upp till den i Eda socken belägna Vällen.

Längs stränderna av dessa sjöar, företrädesvis de sydligare, fanns på 1500-talet en bebyggelse, som utgjorde en sammanträngd och glesnande fortsättning av Glavs fjordsbygden.

Vid de vattenfall som bildats på näsen mellan dessa sjöar uppstod under den gamla bruksrörelsens senare skede en rad av järnbruk. Den första järnindustrien i Gunnarskog har emellertid utvecklats i en helt annan del av socknen, nämligen på den i norr och öster belägna, mot Fryksdalen gränsande, av sjöarna Treen och Mangeln avbrutna högplatån.

Redan på 1670-talet hade de i norra Gunnarskog förefintliga spridda fyndigheterna av kopparkis och andra kopparmalmer föranlett anläggandet av ett kopparverk i Treskog.

Enligt anteckningar lär det vara en finne vid namn "Erik Ersson i Axla" som först upptäckte kopparmalmstreck på Treskogs hemmans mark. Detta sitt fynd meddelade han jägmästaren Andreas Molithæus. Denne betalade finnen (enligt Jösse härads dombok 1681) 1 riksdaler och 2 skilling silvermynt för att han skulle bryta litet malm på prov och vidare "för omaket 1 tunna salt och 1 riksdaler i penningar däremot han transporterade sin rätt på Molithæus".

Molithæus bearbetade i första hand den s. k. Kungshöjds- eller Treskogsskärpningen samt uppförde en smälthytta. Enligt Bergskollegii relation av den 30 sept. 1697 hade Molithæus emellertid vid denna tid övergivit arbetet vid Kopparverket.

Privilegierna för Molithæus äro daterade den 22 nov. 1686 men redan den 23 dec. 1680 hade assessor Olaf Starenflyckts änka erhållit privilegier för en koppargruva och den 2 nov. 1687 erhöi Christoffer Andersson resolution att "utan andras intrång skärpa på ett malmstreck en fjärdingsväg från det förra."

Som vanligt vid denna tid satte man stora förhoppningar till dessa nyupptäckta "ädla verk" men dess förhoppningar gingo emellertid icke i uppfyllelse.

I drygt 30 år låg sedan den tillämnade bergslagen öde tills härads hövdingen Johan Borgström-Adelheim förvärvade markerna och

erhöi den 4 dec. 1736 privilegier för Treskogs nya kopparverk. Några år senare inkom verkets ägare med ansökan att vid sidan av koppardriften få utöva järnhantering. Motiveringen för denna hemställan är av stort intresse. Borgström sade sig tidigare ha sökt att hindra bönderna och finnarna från att svedja genom att erbjuda dem förslag på kolningsarbete, stavrumsbygge och dagsverken. Nu hade han kommit så långt i den vägen, att han hade större tillgång på sådan betjäning än som var behöfligt för kopparverket. För att dels bibehålla allmogen vid deras nya vanor och dels få betalning för sina hos allmogen gjorda stora förstärkningar önskade han anlägga ett manufakturverk, vars produkter skulle avsättas vid kopparverket, i bygden däromkring och i Norge. Mark hade inköpts för stång- och ämnesshammaren något nedanför Fredros Kopparhus och för manufakturverket längre ner. En kopparsmedja, som redan var byggd, skulle användas för tackjärnets nedsmältande till ämnessjäll.

Det år 1743 erhållna privilegiet på Fredros järnbruk innebar, att kopparverket alltjämt skulle drivas, att en smidesrättighet av 200 skeppund överflyttades ifrån en sökanden tillhörig andel av Borgviks bruk, samt att en ämnesshammare för 300 skepp. och 3 knipphamrar finge uppföras och nödigt tackjäll köpes från Filipstads bergslag.

Om ett tiotal år befanns det, att ägaren bl. a. på grund av vattendragets otillräcklighet icke kunnat driva tillverkningen så långt som privilegiet medgav. Av denna anledning utfärdades år 1754 privilegium på ett nytt manufakturverk, som var avsett att uppföras vid Mörtälven, men som kom att förläggas vid Treskog.

Något uppsving för kopparhanteringen i Gunnarskog följde emellertid icke, i stället gick järnbruksrörelsen raskt framåt.

Vid Fredros fanns på 1780-talet en stångjärnssmedja med 2 härdar och 500 skeppunds smide, en spik-

smedja med 2 hamrar och en knippsmedja med en hammare, vid Treskog två manufakturmedjor med 2 knipp- och 4 spikhamrar. Rörelsen utvidgades genom anläggandet av en plåtsmedja, som privilegierats 1783 vid Nolby men år 1790 flyttats till Fredros.

Genom att detta plåtverk uppfördes ett par km. nedanför de äldre anläggningarna uppstod Fredros övre och nedre bruk. Plåtsmidet vid nedre Fredros utbyttes år 1830 mot stångjärnssmide.

Sedan plåtbygden i nordöstra Gunnarskog blivit industrialiserad, dröjde det icke länge förrän järnbruk började uppföras i den lägre dalbygden. I sydöstra hörnet av socknen, vid älven mellan Gunnern och Nysockensjön, anlades Sälboda och mellan Bergsjön och Gunnern Råxeds bruk. Båda privilegierades 1763 och båda blevo förlagda till näs, som långt tidigare lockat till sig allmogebebyggelse. Sälboda hette först Arvikanderström, efter anläggaren Arvikander, men ändrade år 1774 namnet till Sälboda. Brukets privilegier avsågo från början en anläggning vid Byälven, men då denna ej kom till stånd och rättigheten överläts till lagman Antonsson, tillbytte sig denne därjämte en smidesrättighet från Adolfsfors och lyckades så erhålla privilegium på såväl Sälboda, som Råxed.

Sälboda Bruk bestod till en början av en stångjärnssmedja med två härdar och 600 skeppunds smide. Ett manufakturverk tillkom 1814. Råxed låg ursprungligen vid Nordsjöns utlopp i Bergsjön och kallades först Reinholdsdam, vilket namn 1774 ändrades till Nordsjö. Det var sannolikt den otillräckliga vattenkraften som förorsakade, att Nordsjöbruket år 1778 flyttades till Råxed. Brukets smidesrättigheter voro lika stora som Sälbodas.

Efter anläggningen av Sälboda och Råxed dröjde det ända fram på 1800-talet innan järnindustrien överrade nordliga delen av Gunnarskogsdalen.

Den sista bruksanläggningen i

dessa bygder skedde på 1830-talet, då det nyvaknade intresset för sjö- och myrmalmen föränledde uppförandet av en hytta vid den s. k. Stjälpforsen.

Den fick namnet Lyred efter anläggarna, brukspatronerna Lyrholm & Edgren på Vägsjöfors och Sälboda. Hyttan påblåstes i mars 1837 och under de första åren nedsmälte man rätt stora mängder sjömalm, som icke blott togs från Borgsjön, utan även från Värmeln och åtskilliga sjöar i Gunnarskog, Ny, Eda och Gräsmark. Då sjömalmerna lämnade ett nödsatt, till gjutgods lämligt tackjärn, uppfördes vid Lyred ett gjuteri, där man tillverkade grytor, pannor, hjul, tröskverk m. m. Det konstaterades dock snart, att det framställda tackjärnet icke kunde säljas till de kringliggande järnbruken, emedan det var för "trögfärskat" och gjuteriets produkter rön-te heller ej någon större avsättning. Bruket erhö- ll även tillstånd att exportera tackjärn till utlandet men detta synes icke ha förbättrat situationen. Experimentet med sjömalmslyttan resulterade till slut i att ägar- na övergingo till vanlig bruksrörelse.

Av samtliga dessa järnbruk finnes nu inget kvar. Fredros och Treskog nedlades år 1869 och brukens produktion skedde hela tiden enligt den äldre järnhanteringens teknik. Vid Fredros återfinnes nu endast en kvarn och vid Treskog kvarn, såg och elektr. kraftstation.

Vid Sälboda och Råxed började järnhanteringen att avvecklas i slutet av 1870-talet från att under 1800-talets början framvisa en rask framstegsanda. År 1882 nedlades järnhanteringen för alltid. Det bör omnämnas, att vid Sälboda ett stångjärnsbruk privilegierades år 1814, samt manufakturverk år 1837. Det tillåtna smidet ökades år 1837 till 1.350 skeppund och år 1847 ökades spikhamrarnas antal till 4. Lancasthiresmidet infördes år 1848.

Vid Sälboda tillvaratages numera vattenkraften av såg, snickerifabrik och kraftstation, vid Råxed av kvarn, såg och kraftstation.

Lyreds bruk ödelades delvis av en år 1870 inträffad eldsvåda, varvid bl. a. masugnen ramponerades. Stångjärnssmidet upphörde 1877 och spiksmidet år 1879. Numera finnas endast obetydliga ruiner kvar av detta, Gunnarskogs sockens senaste uppförda järnbruk.

Detta var något om Gunnarskogs gamla järnbruk.

E g o.